

УНІФІКАЦІЯ ВІЙСЬКОВИХ ЗВАНЬ КОЗАКІВ ПІСЛЯ ЗРУЙНУВАННЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ (НА МАТЕРІАЛАХ ДОКУМЕНТІВ АЗОВСЬКОЇ ГУБЕРНСЬКОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ)

Після зруйнування Запорозької Січі головним завданням російського уряду стало підпорядкування колишніх Вольностей загальнодержавному адміністративному устрою. Разом з тим, підпорядкуванню підлягали і самі козаки. На території Південної України знаходилась велика кількість запорозьких козаків, які були опозиційно налаштовані по відношенню до держави. Тому одним із заходів підпорядкування стало надання козакам російських військових чинів і знищення козацьких, про що свідчать документи Азовської губернської канцелярії.

Історія запорозького козацтва має досить представницьку історіографію. Але доля запорозької старшини після зруйнування Січі висвітлюється лише в деяких наукових роботах таких авторів, як М. Кириченко, О. Рябінін-Склярєвський, Г. Шевченко [1, с.211].

Поряд з тим постає проблема дослідження уніфікації військових звань козаків після зруйнування Запорозької Січі, що досить слабо висвітлена в історіографії. Лише в деяких дослідженнях в рамках вивчення історії запорозького козацтва та його долі після 1775 року зачіпалось питання надання російських чинів запорозькій старшині.

Так, у своїй роботі "Материалы для истории колонизации бывших запорожских владений" відомий дослідник В. Беднов висвітлює наступ на козаків в рамках заселення південного регіону. Спираючись на Маніфест про ліквідацію Запорозької Січі, автор вказує на намагання держави уніфікувати соціальну структуру населення шляхом роздачі російських військових чинів козакам [2]. Відома дослідниця козаччини та історії південного краю Н.Д. Полонська-Василенко в роботі "Південна Україна року 1787. (3 студій з історії колонізації)" розглядає історію південного регіону після зруйнування Запорозької Січі [3, с.207-234]. Автор визначає два шляхи подальшого перебування козаків на території півдня Російської імперії. На думку Н.Д. Полонської-Василенко, одна частина козацької старшини отримала покарання, їх землі були конфісковані, а друга – вступила в російську службу, тим самим отримала офіцерські ранги та земельні наділи.

Питання подальшої долі запорозьких козаків після зруйнування Січі почало займати значне місце в сучасних дослідженнях, що пов'язано із введенням нових історичних джерел, зміною традиційних поглядів на історію козацтва та ін. Одна з сучасних дослідниць Л. Маленко у статті "Козацький фактор в адміністративній політиці уряду на Півдні України першої половини ХІХ століття" зазначає, що, хоч як уряд не прагнув знищити козацтво як соціальну верству, все ж усвідомлював необхідність присутності козаків на прикордонній території Російської імперії задля зміцнення охорони кордонів, поповнення російської армії та ін., тому уряд погоджувався на створення козацьких формувань, наслідком чого була роздача військових чинів козакам [4, с.147-153]. Важливим для дослідження даного питання є інша стаття Л. Маленко "Південноукраїнське козацтво в політичних планах Російської імперії в останній чверті ХVІІІ–ХІХ століть", яка ілюструє надання урядом південному регіону особливого статусу – плацдарму для подальшого просування на південь. Тому Південна Україна мала перетворитись на заселений та освоєний край, чому зважали запорозькі козаки. Автор зазначає, що уряд усвідомлював неможливість викорінення населення колишніх Запорозьких Вольностей одразу, тому одним із заходів поступового перетворення козацького стану на слухняних жителів Російської імперії стало надання чинів козацькій старшині [5, с.81-98].

До історії подальшої долі запорозького козацтва звернулась в своїх працях І. Савченко в рамках дослідження адміністративно-територіального устрою Південної України. Автор у статті, де мова йде про адміністративне регулювання соціальної структури населення південноукраїнського регіону, зазначає, що в процесі здійснення даного курсу уряд вирішував долю козацтва. Основний акцент у цій публікації дослідницею надано питанню виселення козацтва із зимівників та перетворення їх на інші верстви суспільства [6, с.87-89].

Досліджуючи запорозьку спадщину, А.В. Бойко змальовує долю козацтва після зруйнування Запорозької Січі [7]. Одним із головних засобів встановлення контролю за небезпечним населенням південного регіону автор вважає залучення запорожців-зимівчан на державну службу через військові поселення існуючих пікінерських полків, чини яких були прирівняні до російських армійських рангів лише у 1802 році.

Історія надання військових рангів запорозькому козацтву отримала висвітлення у роботах Н. Суревої, присвячених історії південноукраїнського дворянства. Автор вказує, що, окрім закріплення земельної власності, отримання козацькою старшиною російських армійських рангів створило підстави для формальної нобілітації колишньої запорозької старшини [1, с.211-219].

Дослідниця зауважує, що армійські ранги надавались колишнім запорозьким старшинам вибірково, у вигляді нагороди або для заохочення напередодні та після військових кампаній. Але в той же час Н. Сурева зазначає, що традиційні козацькі ранги роздавались значно активніше за російські [8, с.110-111]. Автором було встановлено 57 прізвищ старшин, які в останню чверть XVIII ст. перетворилися на поміщиків та дістали російські військові ранги.

Отже, наступ на козацтво почався ще задовго до його ліквідації, але остаточно доля козацтва була вирішена та проголошена у Маніфесті від 4 серпня 1775 року [9, с.190-193]. У цьому документі повідомлялось, що Запорозька Січ врешті-решт зруйнована, і в подальшому планується винищити навіть саму назву запорозьких козаків.

Частина козаків опинилась на території новоствореної Азовської губернії, оскільки після зруйнування Січі землі Запорозьких Вольностей були розділені між Азовською та Новоросійською губерніями. Так, згідно з ордером Г.О. Потьомкіна від 6 листопада 1775 року до Азовської губернії відійшла лівобережна частина козацьких земель [10, с.27]. Відповідно до настанов уряду губернська адміністрація мала звернути особливу увагу на влаштування козацької верстви населення [9, с.193].

Хоча у маніфесті проголошувалось бажання якнайскоріше знищити запорозьке козацтво, уряд не міг одразу відкрито приступити до виконання цього завдання з огляду на небезпечність великої кількості козацького населення на території стратегічно важливого південного регіону Російської держави. Напередодні чергового військового конфлікту з Туреччиною заохочена козацька старшина до військової та адміністративної служби була значно вигіднішою для імперії, ніж незадоволена спробами уряду боротися з козацьким станом. Російський уряд мав випрацювати певний механізм, за допомогою якого можна було б контролювати запорозьке населення.

Раніше уряд роздавав армійські звання тільки у випадку добропорядної служби на користь Російської імперії. Але з часом, коли головним завданням російського уряду стало підпорядкування колишніх Вольностей загальнодержавному адміністративному устрою, одним з напрямків такої діяльності стало надання військових звань російської армії колишній козацькій старшині. Так, у Маніфесті імператриця наказувала "всем же старшинам, кои служили порядочно и имеют одобрение от наших военных начальников, объявить Нашу Императорскую милость, и что они соразмерно службе и званию их получат степень" [9, с.193].

Про роздачі російських військових звань свідчать документи Азовської губернської канцелярії, а саме рапорти азовського губернатора В.О. Черткова. Ці документи дають змогу проілюструвати намагання держави підпорядкувати козацтво шляхом роздачі російських армійських звань, а також поглибити знання з даної проблеми.

17 січня 1778 року ордером Г.О. Потьомкіна азовському губернатору В.О. Черткову було наказано скласти списки запорозьких старшин, які не приймали участі "в буйствах бывшего полка Запорожского" та "ревностною в походах службе отличившихся" [11, арк.538]. Серед документації Азовської губернської канцелярії було віднайдено два рапорти В.О. Черткова, разом з якими подавався список запорозької старшини, що проживали на території Азовської губернії, яких слід було нагородити російськими військовими чинами: від 7 липня 1778 року та 22 травня 1779 року [11, арк.538-544зв.; 12, арк.160ж-161]. Ці документи містять майже ідентичну інформацію, але мають деякі відмінності в поданій інформації та оформленні документів. Очевидно, другий рапорт, що був надісланий генерал-губернатору в 1779 році, був уточненим варіантом першого.

Списки козацьких старшин мають вигляд таблиці, що складаються з 6 стовпчиків. У першому вказується номер за порядком, другий містить інформацію про прізвище, звання козака, третій – рік, коли військовий вступив на службу, в четвертому вказувався рік отримання військового звання, що мав козак до представлення до нагородження. П'ятий стовпчик інформував про хід служби козака, а саме в яких військових заходах він брав участь. Шостий же стовпчик містив про рішення азовського губернатора стосовно залишення попереднього звання або нагородження новим армійським званням. І у першому, і у другому рапортах прізвища козаків розділені на дві частини: спочатку до списку вносились ті старшини, хто вже отримав російські звання, потім ті, що залишились без нагородження.

Відповідно до рапортів В.О. Черткова козацька старшина, що після зруйнування Січі залишилась на території Азовської губернії, почала отримувати російські військові чини ще з 1758 року. Так, до 1775 року вже було отримано звання підполковника, прем'єр-майора, капітана, поручика, прапорщика тринадцятьма козаками. З них всього чотири представлялись в рапорті на підвищення, інші залишались з попередніми званнями. Всі інші козаки (69 чоловік), що мали до цього часу тільки козацькі звання, отримали нові звання від прапорщика до капітана в залежності від попереднього козацького звання та військових заслуг.

Порівнюючи два рапорти, що були надіслані Г.О. Потьомкіну у 1778 та 1779 роках, трохи зменшилась кількість козаків, представлених до нагородження (на 2 чоловіка). Також знизилась кількість нагороджень високими армійськими званнями. Так, у 1778 році одного козака

нагороджували званням полковника, у рапорті 1779 року такого звання вже нікому не присвоювали; якщо у 1778 представлялось 17 козаків на нагородження званням капітана, то у 1779 – тільки 13. Знизилась і кількість звань підпоручика – з 13 до 9. Що ж стосується найнижчого офіцерського звання прапорщика, то кількість такого звання для козацької старшини збільшилась з 31 до 34.

Це може свідчити про відхід уряду від політики лояльного ставлення до козацтва після зруйнування Січі у зв'язку з побоюванням соціального вибуху та про початок активного наступу на козацтво. Такий стан справ був пов'язаний з укріпленням позицій Російської держави на півдні, що було наслідком укладання у 1779 році Айналі-Каваської конвенції з Туреччиною [6, с.88]. З цього часу уряд активізував діяльність щодо уніфікації адміністративного устрою південного регіону.

Разом з наданням російських військових чинів уряд та місцева адміністрація намагалися викоринувати козацькі звання і все, що пов'язано з козацтвом відповідно до Маніфесту про ліквідацію Запорозької Січі. Одним з прикладів такої політики на території Південної України є рапорт азовського губернатора В.О. Черткова генерал-губернатору Г.О. Потьомкіну від 28 липня 1778 року, в якому йдеться про нагородження колишнього козака Терентія Баштанниченка [11, арк.610-610зв.]. Сам Баштанниченко прохає губернатора присвоїти йому звання значкового товариша за військову службу на боці Російської імперії. Однак один з найдосвідченіших чиновників південноукраїнських губерній Василь Чертков замість надання козацьких звань, які, за його висловом, належали тільки до звань малоросійських полків, пропонує козаків “за понесенную ими службу награждать чинами по разсмотрению моему пикинерных унтер-офицеров, дабы и совсем истребить названия прежних их чинов”. Окрім надання нових звань пікінерних полків, азовський губернатор пропонує “произведенных мною до сего в значковые товарищи казаков переименовать в пикинерные унтер-офицерские чины”.

Отже, документи Азовської губернської канцелярії ілюструють та поглиблюють знання про історію Південної України після скасування Запорозької Січі, а саме намагання російського уряду та місцевої адміністрації уніфікувати військові звання козацтва як складову політики уніфікації адміністративно-політичного устрою південноукраїнського регіону та відповідно ліквідації козацького стану.

Джерела та література

1. Сурева Н.В. Перетворення запорозької старшини на російське дворянство в останній чверті XVIII ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – Т. 6.
2. Беднов В. Материалы для истории колонизации бывших запорожских владений. – Екатеринослав, 1914.
3. Полонська-Василенко Н.Д. Південна Україна року 1787. (З студій з історії колонізації) // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Т. 2. – Мюнхен, 1967.
4. Маленко Л. Козацький фактор в адміністративній політиці уряду на Півдні України першої половини XIX століття // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. VIII. – Запоріжжя, 1999.
5. Маленко Л. Південноукраїнське козацтво в політичних планах Російської імперії в останній чверті XVIII-XIX століть // Запорозька старовина. – Запоріжжя, 2005. – Вип. 3.
6. Савченко І.В. Козацтво Південної України у здійсненні місцевими адміністративними установами адміністративного регулювання соціальної структури населення регіону (остання чверть XVIII століття) // Національна перлина Запоріжжя: впровадження інноваційно-інвестиційних технологій гармонізації біоекосистеми о. Велика Хортиця. Перший міжнародний конгрес: збірник тез доповідей. – Запоріжжя, 2004.
7. Бойко А.В. Колонізація та запорозька спадщина Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX століття // Інтернет: http://www.ukrterra.com.ua/regions/reg2/boyko_koloniz.htm.
8. Сурева Н.В. Від козака до дворянина: основні віхи нобілітації запорозьких старшинських родів // Національна перлина Запоріжжя: впровадження інноваційно-інвестиційних технологій гармонізації біоекосистеми о. Велика Хортиця. Перший міжнародний конгрес: збірник тез доповідей. – Запоріжжя, 2004.
9. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗР). Собрание Первое. – СПб, 1830. – Т. XX.
10. Богумил А.К. К истории управления Новороссии князем Г.А. Потемкиным. Ордера 1775 и 1776 года. – Вып. 2. – Екатеринослав, 1905.
11. Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 797. – Ч. 12.
12. РДАДА. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 797. – Ч. 15.

Summary

The system of Cossacks military ranks after 1775 is being investigated. It is shown that the documents of Azov province chancellery illustrate and deepen the knowledge of Russian government and local administratives' intention to unify the military ranks of Cossacks as a part of politics directed at the unification of administrative and political organization of Southern Ukrainian region and therefore at the liquidation of Cossack class.